

АНИСАВА МИЛТЕНОВА (София)

НЕОФИЦИАЛНАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XIII ВЕК В КОНТЕКСТА НА ИДЕЙНИТЕ И ЛИТЕРАТУРНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ НА ЕПОХАТА

Както е известно, цялостният подем в духовния и културния живот на българската държава след освободителното движение начело с Асеневци и особено след възстановяване на Българската патриаршия е предмет на няколко обобщаващи изследвания досега¹, а през последното десетилетие изворовият материал бе обогатен с нови факти и книжовни паметници². Наред с това въпросът за отражението на възобновяването и укрепването на българската държавна традиция в неофициалната книжнина е останал някак встрани от вниманието на изследователите въпреки разработката на отделни проблеми, които засягат конкретни апокрифни творби³. Липсата на повече наблюдения върху неофициалната книжнина се дължи на трудности от обективен характер. От тях, на първо място, би могло да се посочи незадоволителното състояние на извороведските проучвания и оттук твърде ограниченият кръг произведения, отнасяни към тази епоха. На второ място, уточняването на датировката на вече известните апокрифи в повечето случаи е твърде приблизително и условно. Не са издирени достатъчно доказа-

¹ М. Ген ов. Търновското царство в среднобългарската литература. — Училищен преглед, 8, 1932, 1418—1445; П. Д и н е к о в. Съдбата на българската литература през XIII и XIV в. — В: Из историята на българската литература. С., 1969, с. 97 сл.; Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. I. Литературата на XIII в. С., 1977; К. л. И в а н о в а. Агиографската продукция на Търновската книжовна школа. Канд. дисертация (машинопис). С., 1979; В. Г ю з е л е в. Възобновяването на българското царство в среднобългарската книжовна традиция. — В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 42—50.

² К. л. И в а н о в а - К о н с т а н т и н о в а. Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил Воин. — Изв. Инст. за бълг. език, 22, 1972, 211—236; Ст. К о ж у х а р о в. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — Литературна мисъл, 18, 1974, № 2, 123—135; Служба за Успението на Иван Рилски (Новооткрита най-ранна редакция от XIII в.). — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език (Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев). С., 1979, 220—221; Новооткрита поетична творба от XIII в., посветена на Филотея Темнишка (Предварително съобщение). — Литературна история, 11, 1983, 54—59 и др.

³ R. P o r e. Bulgaria. The Third Christian Kingdom in the Razumnik-Ukaz. — Slavica, 1975, 3, 141—153; Д. А н г е л о в. Общество и обществена мисъл в средновековна България (X—XIV в.). С., 1979, 275—277; В. Т ъ п к о в а - З а и м о в а, А. М и л т е н о в а. „Пророчествата“ във византийската и в старобългарската книжнина. — Старобългаристика, 1984, № 3, с. 23—32; А. М и л т е н о в а. Сказание за Сивила (Археографски бележки, текстологическо проучване, издание на текста). — Старобългаристика, 1984, № 4.

телства от езиков, текстологически, исторически и общокултурен характер, въз основа на които книжовните паметници биха могли да се вместят в рамките на XIII в. Подобно е положението с локализацията на преведените, съставените на българска почва или преработените апокрифни творби, както и с проследяването на тяхното разпространение в другите стари славянски литератури.

Тук ще бъдат изложени някои наблюдения в тези насоки, които имат първоначален характер. Преди всичко трябва да се даде отговор на въпроса, какъв кръг апокрифи могат да се разглеждат като част от книжовната традиция през XIII в. На сегашния етап от изследванията произведенията са следните:

1. *Слово на Йоан Златоуст как Михаил победи Сатанаил*. Този апокриф се среща рядко в старобългарските ръкописи. Познат е досега по четири преписа, които се разпределят в две редакции: първа — в сб. № 1161 ЦИАМ — София, XVI в.⁴ и в сб. № 82 от ман. „Николац“, Югославия, XVI в.⁵, и втора — в сб. № 693 НБКМ — София, писан от поп Пунчо в 1796 г.⁶, и в сб. № 232 ЦИАМ — София, писан от Първан Вълчов във Видин през 1820 г.⁷ Анализът на източниците на творбата показва, че са били използвани оригинални български и преводни апокрифи от кръга на богомилската книжнина⁸. Досега не е известен гръцки извор на текста. Това дава основание да се предполага, че апокрифът за борбата на архангел Михаил със Сатанаил е оригинална българска творба, хронологията на която се определя от вече съществуващи и широко разпространени богомилски апокрифи, използвани при съставянето ѝ — Тайната книга на богомилите, апокрифа за Тивериадското море, Апокрифен апокалипсис на Йоан Богослов, Прение на Христос с дявола, Книга на Енох и др.

Произведението се отнася към по-общите по тип богомилски съчинения, предназначени за широките народни маси, които представят богомилското учение в по-достъпна, легендарна форма. Особен интерес в творбата представлява преплитането на мотиви от книжовната традиция — официална и апокрифна, и от фолклора. Така например мотивът за отричането на Сатанаил от бога, познат от Палеята и от изброените богомилски апокрифи, който се основава на казаното от библейския пророк Исайя (14: 13-14), тук е разгърнат в подробен разказ, съставен от няколко различни варианта на този мотив. Някои от тях са с фолклорен произход и имат паралели единствено в дуалистични народни легенди⁹. Датировката на произведението се основава именно на това трансформиране на богомилското учение под влияние на битуването му сред народа, данни за което съществуват от края на

⁴ Ст. Кожухаров пръв обърна внимание върху наличието на този препис (Неизвестен препис на Солунската легенда. — Бълг. език, XVI, 1966, № 5, 491—494). Текстът е издаден от А. Милтенова. Апокрифът за борбата на архангел Михаил със Сатанаил в две редакции. — Старобългарска литература, 9, 1981, 98—113. Превод на свър. бълг. език и коментар у Д. Петканова. Стара българска литература. Ч. 1. Апокрифи. С., 1981, 41—48; 349—350.

⁵ Вл. Мошин. Тирилски рукописи у манастиру Никољуцу код Бијелог поља. — В: Историјски записи. Орган Историјског института НР Црне горе. Кн. 18. 1961, с. 704.

⁶ Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, 18—25.

⁷ Пак там, с. 18.

⁸ А. Милтенова. Неизвестна редакция на апокрифа за борбата на архангел Михаил със Сатанаил. — В: Литературознание и фолклористика (В чест на 70-годишнината на академик Петър Динев). С., 1983, 121—128.

⁹ Д. Димитрова. Темата за произхода на злото в старобългарската апокрифна традиция. — В: Литература, общество, идеи (Под печат).

XII и XIII в., и е намерило отражение в превода на „Изложение против богомилите“ от Евтимий Зигавин. В този смисъл датировката носи вече споменатите недостатъци на приблизителност и условност. Едно относително уточняване би могло да се постигне след по-внимателен анализ на езиковите особености на преписа от сб. № 1161 ЦИАМ — София, който има черти на сръбски говор, но пази следи от среднобългарска подложка. В ръкописа са поместени редица старинни по произход съчинения, сред които се откроява един от най-ранните преписи на Солунската легенда¹⁰.

2. Слово на *Настасия черноризица* как бе въведена на небето. Творбата следва традицията на по-стари апокалипсиси, преведени от византийската книжнина и разпространени в старата българска, сръбска и руска литература — „Видение на апостол Павел“, „Ходене на Богородица по мъките“ и др. Композиционно съдържанието е изградено от два момента: пътуване на една добродетелна монахиня — Анастасия черноризица¹¹ — в загробния живот и поучение към християните, което има за източник популярната „Епистолия за неделата“. Известни са няколко гръцки текста на произведението, които се делят на две редакции. Славянският превод не съвпада напълно с нито една от тях. Характерът на творбата и историческите лица, споменати в нея, позволяват да се предположи, че тя е възникнала през X—XI в. като съчинение на народнолегендарната византийска литература, съставяна и преписвана сред низшите грамотни класи¹². Времето на славянския превод може да се определи приблизително в рамките на XIII в. според свидетелства от езиков и текстологически характер¹³.

Познати са повече от десет български и сръбски преписа от Апокалипсиса на Анастасия¹⁴, които се обособяват в две групи. Първата група съдържа текст, който показва подчертана близост с гръцкия извор и вероятно съдържа първоначалния превод от недостигнал до нас оригинал. Към нея спадат седем текста от XV до XVIII в., по-голямата част български по произход, поместени в сродни по състав сборници с апокрифно-легендарно съдържание¹⁵.

Интерес представлява една добавка в текста на творбата, която се среща само в славянския превод — за висшия византийски чиновник Черен Павел Самон, протоспатарий в град Просек, който е обрисуван с ярка социална характеристика: „Аз мнозина обидих и ограбих, вдовици ограбих, сираци обидих, много разбойничество направих и оставих там голямо богатство, а добро не сторих; и земята не приема тялото ми, а ме изхвърля

¹⁰ Описание на ръкописа и проучване на състава му у А. Милтенова. Към характеристиката на българската литература през XV—XVII в. (сборници със смесено съдържание). Канд. дисертация (машинопис). С., 1982, 177—180, 376—379.

¹¹ От източноправославните месецослови са известни няколко мъченици с името Анастасия: св. преподобномъч. Анастасия Римлянка, пострадала при Валериан (253—260) — 29 октомври; св. Анастасия Фармаколитрия, която освобождава от злото, лецителка — 22 декември; Анастасия Солунска — 30 октомври. Между трите мъченици има смесване. Мощите на Анастасия Римлянка и на Анастасия Фармаколитрия са били пренесени в Константинопол през V—VI в., където е бил построен храм, посветен на св. Богородица и на св. Анастасия. Има сведения, че в Солунска епархия близо до Галатица е съществувал манастирът на Анастасия Фармаколитрия, смятана за Солунска мъченица. Празникът ѝ е отбелязан в месецослова от Слепенския апостол от XII в., а службата и житието ѝ са били преведени не по-късно от XI—XII в. (Вж. Арх. Сергей Поаний месецослов Востока. Т. 2. М., 1876, 395—397, 343—344).

¹² М. Н. Сперанский. Мало известное византийское „видение“ и его славянские тексты. — Byzantinoslavica, 3, 1931, 111—133.

¹³ М. Н. Сперанский. Цит. съч., с. 125; Д. Петканова. Пос. съч., 394—395.

¹⁴ А. Милтенова. Към характеристиката . . . , с. 219, 361—362.

¹⁵ Пак там, 218—220.

вн, а душата ми господ не приема.¹⁶ В гръцкия текст се говори за патриция Петър, протоспатарий в град Коринт. Някои изследователи свързват това име с историческата личност Петър Торникий, пълководец по времето на императорите Василий и Константин (976—1028), който е бил и префект в Италия. В славянския превод името Самон би могло да е интерполация от житието на Василий Нови, един от изворите на апокалипсиса на Анастасия, а може да става дума за неизвестна историческа личност, действувала в град Просек, средище на важни исторически събития през края на XII и началото на XIII в. Тук през 1198—1202 се укрепява воеводата Добромир Хриз, съюзник на цар Калоян; по-късно крепостта е седалище на българския болярин Стрез, племенник на цар Калоян (1208—1214), претендент за българския престол, който се обявява за самостоятелен владетел по времето на цар Борил. Споменаването на града би могло да бъде локализиращ белег за превода и разпространението на творбата.

3. *Слово за Сивила*. Това произведение отдавна е привлякло вниманието на учените-слависти със своето интересно съдържание, в което са намесили отражение актуални идейно-политически и литературни тенденции в историческата действителност на XIII в.¹⁷ По своите жанрови особености Сказанието се отнася към легендарно-летописните творби под формата на „пророчества“, чиято книжовна традиция се формира още през X в. и се разгръща по време на византийското владичество (1018—1186). При възобновяване на българската държава при Асеневци, както и по-късно — след възстановяване на Българската патриаршия през 1235 г., се създават условия за пораждање на богата литература с народностно-патриотична насоченост, която в апокрифите достига до месианизъм. Тази тенденция намира ярък израз в Слово за Сивила и в няколко подобни по съдържание произведения, за които ще стане дума по-долу.

Старобългарският текст е известен по десет преписа¹⁸ от XV до XVII в., които се групират в две редакции — пълна и съкратена. По съдържание пълната редакция се доближава най-много до гръцкия текст на т. нар. Тибуртинска Сибилла, възникнал през 502—506 г. в Хелиополис-Баалбек (Финикия, Ливан). Анонимният старобългарски автор не следва буквално гръцкия извор или неговия превод, а го използва като модел, в който влага оригинално съдържание и актуални идеи. Прави впечатление както дарбата на книжовника да подчини цялостната структура на творбата на определени общественно-политически тенденции, така и неговият специфичен исторически поглед, в който органично се вплитат народнолегендарни и библейско-апокалиптични мотиви наред с действителни исторически събития. Деветте хронологично последователни поколения от гръцкия текст са преосмислени в девет народа: българи, ивери, гърци, евреи, фръзи (франки, т. е. латини), сириани, аркади, сарацини, татари. Първите три от тях — българите, гърците и иверите — заместват първите три поколения от гръцкия текст, чиято характеристика е в духа на библейската митология. Българите са тези, които не само са носители на всички средновековни доброде-

¹⁶ Преводът е на Д. Петканова. Цит. съч., 247—252.

¹⁷ Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава, 281—285; Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл . . ., 275—277; В. Гюзелев. Възновяването на българското царство в среднобългарската книжовна традиция, 48—49.

¹⁸ А. Милтенова. Сказание за Сивила (Археографски бележки, текстологическо проучване, издание на текста). — Старобългаристика, 1984, № 4, 44—72. Към изброените в изследването преписи (девет на брой) трябва да се добавят още: десети, в сб. № 363 от Синодалната сбирка (ф. 272) в ГБЛ — Москва, края на XV — началото на XVI в., руски правопис, който ми е известен само библиографски; единнадесети, в ст. № 100 от сбирката на Р. Груич, МСПЦ—Белград, 1628 г.

тели, но „те ще предадат правата вяра богу, превъзхождайки целия свят“¹⁹. Първенството на българския народ в сферата на православието е идея, която свидетелствува за живата приемственост с духовните традиции на Първата българска държава, която съпътствува борбата за утвърждаване на Кирило-Методиевото дело. Преминавайки през годините на византийското владичество, тя добива ново измерение, израз на законната гордост от възстановената държавна и църковна традиция. В същото време характеристиката на гърците се откроява не само с отрицателното отношение към вековния съперник на Балканите — Византия, но с чувството за превъзходство над него, което отговаря на историческата обстановка през средата на XIII в.

В творбата са намерили отражение и татарските нашествия в казаното за последния, девети род. Именно въз основа на това описание Слово за Сивила се отнася от изследователите между 50-те и 70-те години на XIII в. По това време татарите достигат върха на своето надмощие в Азия и Европа и непосредствено заплашват българската държава. В лицето на цар Михаил, от когото те ще бъдат победени, може би се визира конкретна историческа личност, например българският цар Михаил Асен (1246—1257) или Михаил VIII Палеолог (1259—1282), към които се отправят надежди за борба с нашествениците²⁰.

4. *От (светите) книги видение на пророк Даниил*. Текстът на произведението е известен само по един препис в т. нар. Драголов сборник № 632 от Белградската народна библиотека, писан в края на XIII или самото начало на XIV в.²¹ Сборникът е забележителен с разнообразието на съставлящите го творби, сред които на първо място са многото апокрифи, подредени според тематичен принцип. Сред тях се откроява цикълът от пророчества, композиран от текстове, възникнали в епохата на византийското владичество и по-късно — от първите десетилетия до седемдесетте години на XIII в. Съдържанието на Видение Даниилово досега не е привличало вниманието на изследователите като творба, която е възникнала през XIII в., израз на идейните и литературни тенденции на епохата.

Във византийската и в старата славянска книжнина се разпространяват редица паметници под това заглавие, които представляват пророчества и предсказания. Традицията води началото си от библейската книга на пророк Даниил, съдържаща пророчества за съдбата на народи и държави от древния Изток. През 827—828 г. в Сицилия бива съставен апокрифен гръцки текст, известен като Псевдо-Даниил, в който са отразени арабските нашествия през VIII—IX в.²² Тази най-ранна редакция, запазена в късни

¹⁹ Този израз многократно е цитиран и разискван във връзка със Солунската легенда, където за българите се казва, че ще предадат богу правата вяра, а също така във връзка с Разумника-указ, където по сходен начин се говори за същите народи. Без съмнение или трите творби отразяват някакъв общ източник, или са заемали една от друга (срв. Б. Ст. Ангелов. Солунска легенда. — В: Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 1. С., 1967, 56—58). Според мен по-основателно е първото предположение, тъй като проучването на сродни по жанр гръцки текстове показва, че източникът вероятно е една от интерполираните редакции на „Откровение на Методий Патарски“, известно в няколко славянски превода и преработки.

²⁰ Това мнение застъпва Д. Петканова. Цит. съч., 104—106, 364—366 (новобългарски превод с коментар).

²¹ П. С. Сречков. Сборник попа Драгола. Съдържание и пророчества. — Споменик српске краљевске академије, 5, 1890, с. 12; М. Соколов. Материали и заметки по старинной славянской литературе. М., 1888, с. 18.

²² P. Alexander. Les débuts des conquêtes arabes en Sicile et la tradition apocalyptique byzantino-slave. — Bollettino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 12, 1973, 1—37.

гръцки преписи, е достигнала до нас в старобългарския превод на творбата, извършен още през Х в.²³ Подобно на византийската традиция този превод има няколко преработки с ярка политическа насоченост. Всеки автор приспособява текста към съвременните му исторически събития, а също така добавя извадки от други пророчески съчинения, чието актуално значение е вече неясно или съвсем изгубено. Така се съставят известните компиляции от времето на византийското владичество Видение Даниилово и Тълкувание Даниилово, които съдържат отзвук от въстанието на Петър Делян от 1040—1041 г. и други събития от втората половина на XI в.²⁴ Настоящият текст възниква като продължение на тази тенденция и като специфична проява на историческото мислене през първата половина на XIII в.

Историческите идентификации показват, че творбата отразява времето на IV кръстоносен поход, когато бива превзет Константинопол (1204) и се образува Латинската империя. Подобно на гръцкия извор — „Последното видение на пророк Даниил“²⁵ — текстът започва с патетично възклицание: „О, горко ти, седмовърхи Вавилоне!“, с което се оплаква съдбата на Константинопол. Византийското самодържавие е оприличено на „змия, която съска срещу убийствения лъв“, като с „лъв“ според средновековната символика са означени латините. В творбата те са наречени още „русият род“ (ροῦσμο, гр. τὸ ξανθὸς γένος)²⁶, които „ще се надигнат от четири посоки и ще обърнат лицата си към запад и към Седмохълмия“. Нарисувана е апокалиптичната картина на разорението на Константинопол, което идва като изкупление на многобройните грехове на жителите му. Изтъкната е непобедимата сила на латините и жестокостта на битката с тях: „Балдуиновият народ ще срази осемнадесет неприятелски войски, и ще победи всеки един другия. И ще има голяма битка, каквато никога не е била; и ще паднат седем по седем хиляди честни души.“

Непосредствено след това пророчество е преписан друг текст, сравнително малък по обем, който няма съответствие в известните гръцки извори. Той е съставен въз основа на отделни образи и изразни средства от библейската книга на пророк Исайя и от Откровение на Йоан Богослов и смисълът му е съсредоточен върху някаква предстояща решителна битка с латините, в която ще се реши съдбата на Константинопол. С приповдигнат тон се говори, че „остриганите бради бягат“, че Златните врати, вратите на свети Роман и на свети Николай (едни от главните входни порти на града), се отварят, а „господният престол чака“. Ако се съди по общата насоченост на текста, може да се допусне, че тук намират отзвук успешните военни действия на цар Калоян срещу Латинската империя — битката при Одрин, войната в Тракия и в Македонските земи с център Солун. В ликуването,

²³ Старобългарският превод е засвидетелствуван в преписа в сб. № 24 от Хилендарския манастир, XIII—XIV в. Вж. В. М. Истрин. Откровение Мефодия Патарского и апокрифическия Видения Даниила. М., 1897, с. 328. За състава и протографа на сборника вж. К. Л. Иванова. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. — Старобългарска литература, 5, 1979, с. 59, 67, 69—70.

²⁴ М. Каймакова. Две старобългарски летописни съчинения от XI в. — Исторически преглед, 5, 1976, 86—96; P. Alexander. Historical interpolations in the *zbornik* popa Dragolia. — Actes du XIVe congrès international des études byzantines, Bucaresti, 1976, 23—28.

²⁵ В. М. Истрин. Цит. съч., 285—287, 135—139.

²⁶ Има основание да се предполага, че една от най-ранните употреби на изрече във византийската традиция е свързана с атаките на варягите срещу Константинопол през 860—861 г. Вж. А. А. Василев. The emperor Michael III in apocryphal literature. — Byzantina metabyzantina, I, 1946, p. 247. В старобългарските пророчества от XI в. с него се означават норманските наемници, които участват в потушаване на въстанието на Петър Делян през 1040—1041 г. Вж. М. Каймакова. Цит. съч., с. 91.

с което се очаква предстоящата кървава, но съдбоносна битка, прозират надеждите за господство над византийската столица, надежди, които са били налице във външнополитическите планове на Калоян.

Заслужава да се отбележи, че споменатите исторически събития са облечени в една оригинална художествена форма, която представлява сплав от трафаретната библейска образност с фолклорни мотиви. Отделни части от творбата звучат като заклинание, още повече, че текстът е организиран в ритмо-синтактически цялости, което засилва неговото въздействие. Тези особености заслужават отделно изследване и не биха могли тук да бъдат изчерпателно разгледани.

5. *Видение на пророк Исая за последните времена.* Творбата също принадлежи към жанра на летописно-легендарните пророчески съчинения, съдържащи българската гледна точка за важни исторически събития от съвременната на автора епоха. Тук действителните факти са пречупени през библейския мотив за нашествието на „измаилтяните“, легендата за последния цар, пришествието на Антихриста и края на света. В старобългарската книжовна традиция съществуват няколко произведения, които се свързват с името на пророк Исая и представляват политически пророчества за съдбата на балканските народи. От времето на византийското владичество е достигнало до нас „Сказание на свети пророк Исая за бъдните години и за царете, и за антихриста, който ще дойде“²⁷, а също така „Български апокрифен летопис“²⁸, в които повествуването се води от името на пророк Исая. И. Иванов предполага, че възникването на тези апокрифи може да се свърже с легендата за мощите на пророка, които се пазели в Осоговския манастир²⁹. Други данни (напр. съдържащите се топоними в „Сказание на свети пророк Исая“) насочват към възможността те да се локализируют в близост със Средец (София) — важен административен и културен център през XI—XII в.

Настоящото Видение на пророк Исая е известно по два преписа: в Драголюв сборник № 632 (XIII—XIV в.) от Белградската народна библиотека, сръбски правопис³⁰, и в сборник № 1472 (XV в.) от сбирката на П. И. Севастиянов, ГБЛ — Москва, също сръбски правопис³¹. До момента не ми е известен гръцки текст, който би могъл да се смята за възможен извор на произведението. Ако се съди по съдържанието, в основата на пророчеството са използвани вече преведени на старобългарски език сродни творби. Показателно в това отношение е почти пълното съвпадение между уводната част на разглежданото произведение и уводната част на „Български апокрифен летопис“³²: пророк Исая е въздигнат до седмото небе, за да получи откровение от бога за това, което ще се случи в „последните времена“. По-нататък следва историческа част — разказ за събития, които обхващат твърде широк период — от падането на Константинопол през 1204 г. под удара на кръстоносците до 60-те години на XIII в. Поради сложната символична образност на текста е твърде трудно всички факти да бъдат категорично идентифицирани. Това ще бъде предмет на едно по-задълбочено бъдещо проучване след допълнително издирване на изворов материал, затова тук ще се спра само на някои основни моменти.

²⁷ А. Милтенова, М. Каймакамова. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI век. — Старобългаристика, 1983, № 4, 52—73.

²⁸ И. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1970, 280—287.

²⁹ Пак там, с. 163.

³⁰ П. С. Сречков. Сборник по па Драгоља, 15—16.

³¹ Н. С. Тихонравов. Апокрифические тексты. — Сб ОРЯС, № 58, 29—31.

³² И. Иванов. Богомилски..., 277—279.

На първо място е изразено отрицателното отношение към последните византийски императори, довели столицата и страната до разорение: „...те ще погубят всичките си велможи в жестокостта си и ще осмрадят Романия.“ Веднага след това е спомената „южната царица Анна, която ще се нарече одива погибелна“. „Одива“ е диалектно название на „омъжена дъщеря“, от което може да се заключи, че става дума за някакъв политически брак, защото освен това се казва, че тя е дадена насила на „змея“³³.

По-нататък анонимният автор преминава към външнополитически отношения на съседни на българите народи, означени символично с животни: „когато възлежи козле с рис, и рисът започне да му шепне в ушите, говорейки: „Стани, възбуди се без срам към златен престол и сребърни палати, дете има бисер безценен!“ Рисът в средновековната книжовна традиция (напр. в Разумника-указ) е символ на унгарците, а козлето — на египтяните, или по-обобщено — на „неверните“ народи; в друг апокрифен паметник — гадателната книга „Зодиак“, знакът на Козирога е свързан със Сърбия³⁴. Споменава се също така, че „мечката преживя заедно с вола“. За идентификацията на тази метафора може да се потърси паралел в окръжното послание на Теодор II Ласкарис, изпратено след сключване на мирния договор между Никейската държава и Михаил II Асен през 1256 г.³⁵ В посланието с „мечка“ е означен Ростислав Михайлович, руски княз, бан на Магва, който е изпратен да води преговорите от българска страна. „Волът“ или „бикът“ според Разумника-указ е знак на българите. Разбира се, тези символични означения могат да се тълкуват и в най-общ библейски смисъл — нелогичното поведение на животните в „последните времена“ (по Книга на пророк Исайя 11, 6; 65, 25). В полза на едно по-конкретно историческо съдържание говори още едно пророчество, облечено в символи: „Защото е писано: няма лъвчето с лъва да пасе!“ То отново насочва към паралел с посланието на Теодор II Ласкарис, където „лъвче“ е наречен младият български цар, а с „лъв“, както вече се отбеляза, се означават латините. В този израз, вложен в устата на пророка, би могло да се види категорично проявената позиция на българския автор за несъвместимостта на приятелски отношения между българи и латини.

Сигурна опорна точка за разглеждане на съчинението като проява на идейните и литературни тенденции през XIII в. е мястото и ролята, която се определя на т. нар. „Мезина земя“, т. е. Мизия. Тя е богоизбрана земя, през която минава реката, наречена „скритият рай“ (смесване между река Дунав и митичната райска река, известно и от други паметници), и „там ще процъфти жезълът от Йесеевия корен“, което означава, че в тази земя ще процъфти най-праведното, Христовото царство. Казано е също така, че там ще бъде последното световно царство в „последните времена“: „Когато видите края на царството в Мезина земя, после няма да се издигне цар от това коляно.“

В творбата многократно се говори за безмилостен „змей“, който ще дойде в „дървеници“ (вероятно дървени плавателни съдове) и ще достигне за-

³³ Образът на змея или на змията има библейски произход; най-често той се отъждествява с Антихриста (Битие 3; Исайя 27: 1), но понякога в него се влага конкретно-историческо съдържание (Исайя, 27: 1). В старобългарските пророчески съчинения има различно тълкуване — вековният враг на българската държава Византия (както в разгледаното тук Видение Даниилово); а също така различни нехристиянски народи, застрашаващи границите на държавата — татари, турци и др.

³⁴ Ив. Дуйчев, Цв. Кристанов. Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. С., 1954, 401—413.

³⁵ В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 462—463.

падните български земи чак до Овче поле. Тук отново е трудно да се твърди със сигурност какво е имал пред вид анонимният автор — възможно е да се визират действията на Теодор II Ласкарис в Македонските земи през средата на XIII в., а също така опустошаването на областта около Солун от куманите по същото време³⁶. В летописно-легендарните сказания много често се натъкваме на преплитане на различни събития, принадлежащи към различни епохи, което е отличителна черта и на разглеждания текст. Не трябва да се отхвърля възможността нашествието на „безсрамния змей“ и борбата против него да са отзвук от отпора срещу татарските орди.

Видение на пророк Исая завършва с легендата за последния император Михаил, позната в старобългарски превод още през XI в., проникнала вероятно чрез интерполираната редакция на „Откровение на Методий Патарски“³⁷.

6. *Пандехово пророческо сказание*. Това съчинение (за разлика от предходните две) отдавна е включено в научно обращение и се смята за едно от най-типичните политически пророчества от XIII в.³⁸ Днес то е известно само в един препис в Драголювия сборник от XIII—XIV в., тъй като другият ръкопис, в който е било поместено, също от Народната библиотека — Белград, е бил унищожен по време на Втората световна война. Проучвайки текста, акад. Дж. Радойчич предполага, че името Пандех има български произход, като привежда някои паралели: имената на българския хан Винех (756—762) и на Георги Войтех, който ръководи въстание против византийската власт през 1073 г. Е. Георгиев допуска, че авторът на Сказанието е принадлежал към болярски род и е притежавал висока образованост и широка осведоменост. Изследователите са единодушни в локализацията на текста — според тях той е възникнал в югозападните български краища. Дж. Радойчич установява, че събитията, отразени в съчинението, са свързани с 40-те и 50-те години на XIII в., и прави опит да го датира по-точно — към 1259 г. Той се основава на победата на сръбските войски над войските на Никейския император през 1258 г. и на „унизяването“ на малолетния император Йоан IV Ласкарис от Михаил VIII Палеолог, който се провъзгласил за византийски император през януари 1259 г. — събития, намерили жив и непосредствен отклик в Сказанието.

Трябва да се подчертае, че Пандеховото пророчество въпреки своята краткост съдържа ценни сведения за погледа на старобългарския книжовник към заобикалящата го действителност и начина, по който я оценява. Тук намира отражение идеята за преходността на „стария“, езическия Рим, популярна както във византийски, така и в стари славянски есхатологически текстове (Откровение на Методий Патарски, Слово за Сивила, Разумник-указ). Като наследник на „стария“ Рим е посочен Константинопол, но и той вече не изпълнява тази роля, защото ромеите са царували в него до „кир Маноил цар“ (Емануил I Комнин, 1143—1180). Правят се „предсказания“ за важни балкански средища — Драч, Солун, Адрианопол, както и за съдбата на татари, кумани, руси, унгарци, сърби и българи. Привлича

³⁶ В. Златарски. Цит. съч., 449—458.

³⁷ А. А. Василев. The emperor Michael III, 237—248. П. Пенкова. Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI—XIV в. и разпространението им в Русия. — Старобългарска литература, 2, 1977, 109—110.

³⁸ Г. С. Радойчич. Пандехово сказание 1259 г. (О Византии, татарах, куманях, русских, венграх, сербах, болгарях). — ТОДРЛ, XVI, М.—Л., 1960, 161—166; Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII в., 244—254; В. Тъпкова-Займова, А. Милтенова. „Пророчествата“ във византийската и в старобългарската книжнина, 29—30.

вниманието пророчеството за българите, което гласи: „Българинът е млад и докато двама се бият, третият ще бъде пръв; младостта е промяна на царството.“ Дж. Радойчиц свързва „младостта“ на българина с детската възраст на българските царе от 40-те и 50-те години на века: Каломан I Асен (1241—1246) и Михаил II Асен (1246—1257), синове на Иван Асен II, първият от които е бил на седем години, а вторият — девет-десетгодишен или седем-осемгодишен, когато заемат престола. „Докато двама се бият, третият ще бъде пръв“ е заемка от популярно византийско пророчество, известно като „Хризми на Лъв Премъдри“ (Лъв VI Философ, 886—912)³⁹, вероятно вече преведено на старобългарски език по това време. Дж. Радойчиц влага конкретно съдържание в това пророчество и го отнася към събитията след убийството на Михаил II от Коломан II, негов братовчед, когато започва борба между него и Мицо, зет на Иван Асен II. Третият, който печели и бива избран за български цар, е Константин Асен (1257—1277). Заслужава да се отбележи, че текстът би могъл да се тълкува и в по-общ смисъл, който е по-близо до казаното в „Хризмите“ — като противопоставяне на България срещу останалите ѝ съперници в стремежа към хегемония на Балканите. В такъв случай „промяна на царството“ би трябвало да означава „промяна на ролята на царството, на неговото значение спрямо останалите царства“. Такова тълкуване отговаря на най-съкровените стремежи на българските владетели по това време.

6. *Разумник-указ*. Групираните под това условно название въпроси и отговори са една от най-популярните и интересни по съдържание творби на извънредно обширната и разнообразна старобългарска ерато-апокритическа литература. Редица моменти в творбата говорят, че тя е възникнала не само като компилация на няколко гръцки извора, но съдържа оригинални, внесени от неизвестния български автор съставни части, които са проникнати от патриотизъм, достигащ до месианизъм — за трите християнски царства, за трите правоверни книги и др. Ярките тенденции, вложени в произведението, трайно привлякоха в последните години вниманието на изследователите, които го сочат като една от най-характерните прояви на неофициалната книжнина през XIII в.⁴⁰ Датировката на Разумника-указ се определя с известна колебливост — съществуват основателни предположения както за XII—XIII, така и за XIII—XIV в.⁴¹ Тук се придържам към схващането, че първообразът е съставен не по-рано от края на XII и не по-късно от средата на XIII в.

Творбата е известна по повече от двадесет български, сръбски, влахо-молдавски и руски преписа от края на XIV до средата на XVIII в., които

³⁹ C. Mango. The Legend of Leo the Wise. — ЗРВИ, 6, 1960, 59—63; A. Κομνέας. Παράτρησης εἰς τοὺς χρῆστας Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. — Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν, σποδών, 30, 1960, 398—412.

⁴⁰ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 2. С., 1967, с. 57; В. Гюзелев. Възобновяването на българското царство в среднобългарската книжовна традиция, с. 48 (текстът е смесен с този на Слово за Сивила); В. Тъпкова-Займова. Българо-византийските отношения и концепциите за „втория“ и „третия“ Рим. — Studia Balkanica. Изследвания в чест на акад. Николай Тодоров. 17, 1983, 32—34.

⁴¹ Из литературата по въпроса: П. А. Сырку. Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur aus dem Bulgarischen. — ASIPh, 7, 1884, p. 79; R. Nachtigall. Ein Beitrag zu den Forschungen über dies sogenannte „Бесѣда трехъ светителѣй“. — ASIPh, 23, 1901, p. 53; D. Radóčič. Južnoslovenski stari test o tri carstva na svetu. Književna zbivanja i stvaranja kod srba u srednjem veku i u tursko doba. Novi Sad, 1967, 33—36; История на българската литература. I. С., 1962, с. 185; Е. Георгиев. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, с. 128 и др.

се разпределят в две редакции⁴². Едно от съществените различия между тях е, че в първата редакция трите християнски царства са гръцко, българско и иверско (грузинско), а във втората — гръцко, българско и алеманско (германско). Тази идея се основава на широко разпространеното във византийската пророческа книжнина степенуване на царствата в световната история, в което авторът е вложил желанието си да подчертае приоритета на българското царство. Може да се допусне, че в първоначалния вариант на текста трите царства са степенувани според съществуващите представи за най-чисто и най-старинно по произход православие, подобно на казаното в Слово за Сивила. Във втората редакция е актуализирано присъствието на алеманите (германците) вероятно като отражение на изострения спор между Германската империя и Византия за надмощие на Балканския полуостров. Прередактирането на творбата би могло да стане най-рано след времето на третия и четвъртия кръстоносен поход (1189—1204).

В различните преписи редът на въпросите и отговорите е претърпял известно разместване, допълване с нови въпроси и отпадане на други. Някои от тях носят следи от целенасочена преработка — например преписът в Беляковския апокрифен сборник от XVI в., НБКМ — София, където българското царство е поставено на трето, последно място. Сред правоверните книги мястото на българската книга тенденциозно е определено като първо. Този и някои сродни по насоченост текстове дават основание на изследователите да заключат, че по този начин се изразяват претенциите на България за наследница на Византия и на Латинската империя в сферата на православието. Нещо повече — предполага се, че един такъв текст е могъл да послужи за извор на монаха Филотей, когато той отправя прочутото си послание до руския княз Василий III⁴³. А това послание се смята за първия документ, в който е засвидетелствувана идеята за Москва като трети Рим. Без да се спирам на това тълкуване, което излиза извън задачите на тази работа, заслужава да отбележа, че Разумникът-указ носи отликите на духа и самочувствието на българската книжнина от XIII в., в която българският народ е „богоизбран“ род, продължаващ своята историческа мисия⁴⁴.

7. Тук трябва да се обърне внимание и на някои произведения, които макар и преведени през една по-ранна епоха, получават *нови редакции* през XIII в. и представляват своеобразно отражение на историческата действителност по това време. Едно от тях е „Сказание за дванадесетте петъка“, което е част от по-обширно преводно съчинение, известно под заглавие „Слово, изтълкувано от свети Елефтерий“. Българският препис от Сказанието, поместен в сборник № 34 от Синайския манастир „Св. Екатерина“,

⁴² А. Милтенова. Към характеристиката . . . , 95—99; Д. Петканова. Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, 340—342, 411—412 (новобългарски превод на текста според Панагюрския сборник, втора редакция).

⁴³ R. Pore. Bulgaria. The Third Christian Kingdom in the Razumnik-Ukaz. — Slavia, 1974, 2, p. 146 и сл.; A Possible South Source for the Doctrine: Moscow the Third Rome. — Slavia, 1975, 3, p. 246 и сл.; В. Търкова-Займова застъпва едно по-предпазливо мнение: „Навсякъде личи, че на българския народ се приписва богоизбрана мисия, но не му се определя непременно православно наследство, след като Византия го изгубва. Там, където българското царство е поставено на второ място, българският съставител е искал да го изтъкне като царство, което идва след Византийската империя в представите на средновековната йерархия. „Фръзите“, т. е. латинците, католиците, са оставени накрая“ (Българо-византийските отношения . . . , с. 34).

⁴⁴ На това специално внимание обръща Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл . . . , 275—277.

от XIII в.⁴⁵, който не е издаван досега и не е включван в научно обръщение. Той отразява някои събития от времето на възобновяването на българската държава — нашествието на латините „в галери по море“ и татарските нападения на Балканския полуостров. Тези събития са вмъкнати в разказа за победата на библейския съдия Геден срещу мадианитите, отнесени към осмия петък. Добавено е също така, че „в последните времена (татарите) отново ще воюват четиридесет и две години, и ще загинат“⁴⁶.

Към епохата на възобновяването на българската държавна традиция и църковна организация трябва да се отнесат две житийни творби, които стоят на границата между апокрифна и официална (канонична) книжнина — Апокрифното житие на Димитър Солунски и Краткото житие на Константин-Кирил, т. нар. Успение Кирилово. Тези творби могат да се определят като „квазиканонични“ поради тяхната напълно съобразена форма с агиографската традиция. Апокрифният елемент в тях се свежда единствено до подчертаване на българския произход на житийните герои в съответствие с патриотичната тенденция, следвана от неизвестните автори. За времето, по което възниква Апокрифното житие на Димитър Солунски, има различни мнения — някои изследователи го отнасят към началото на XIV в.⁴⁷ Наред с това съществуват достатъчно доказателства неговата поява да се свърже именно с първата половина на XIII в., когато св. Димитър е обявен, както е известно, за покровител на Асеновската династия. Неговият култ се налага в новата столица Търново наред с култа към св. Филотея, св. Иван Рилски, св. Петка и други, за които се създава цикъл от агиографски и химнографски творби още през XIII в.⁴⁸ Произведението е поместено в ръкописен сборник № 162 от сбирката на А. И. Хлудов (ГИМ — Москва), XIV в., който съдържа избрани служби и други съчинения. Както по състав, така и по езикови особености (сръбски правопис със следи от българска подложка) ръкописът насочва към една по-ранна търновска книжовна традиция, а именно към XIII в. В същия ръкопис е включен летописният разказ от времето на цар Иван Асен II, ценен извор за възстановяване на българската патриаршия в 1235 г.⁴⁹

За характера и общата насоченост на неофициалната литература през XIII в. е показателен фактът, че от този период са запазени няколко ръкописа, в които апокрифите заемат преобладаващо място. Това са известните сборници с разнообразно съдържание — Драголов и Берлински, писани в последните десетилетия на XIII или самото начало на XIV в., а също така сборникът от манастира „Св. Екатерина“ на Синай № 34, XIII в., който се нуждае от специално изследване⁵⁰. Тези паметници, както и някои други

⁴⁵ В. М. Загребин. О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая. — В: Из истории рукописных и старопечатных собраний. (Исследования. Обзоры. Публикации.) Л., 1979, 61—80; А. Милтенова. Към характеристиката. . . , 36—38, 363—366.

⁴⁶ Въз основа на това сведение новата редакция на „Сказание за дванадесетте петъка“ може приблизително да се датира между 40-те и 60-те години на XIII в.

⁴⁷ В. Тъпкова-Займова. Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни. — *Studia Balkanica*, 14. Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, с. 16.

⁴⁸ С. т. Кожухаров. Към въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия“. — *Литературна мисъл*, 1976, 7, с. 41.

⁴⁹ С. т. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — *Литературна мисъл*, 1974, 2, 123—135.

⁵⁰ Сборникът съдържа най-ранни преписи на редица апокрифи: Откровение Варухово, Прение на Христос с дявола, Апокалипсис на Йоан Богослов и др., както и една съкратена редакция на „Слово против богомилите“ от Презвитер Козма, която вероятно също принадлежи на XIII в.

наскоро открити фрагменти⁵¹ свидетелствуват за по-особеното място, което заема неофициалната книжнина през този период. Съществуват достатъчно основания да се твърди, че паралелно на официалната литература при апокрифите се наблюдават тенденции за антологизиране на произведения, създадени през предходните епохи (IX—X и особено XI—XII в.), от една страна, и, от друга — създаване на нови преводни, компилативни и оригинални творби. Сборниците от XIII и XIII—XIV в., в които се е извършила композиционна и стилистична трансформация на широко известни и разпространени апокрифи в духа на идейните и литературни тенденции на епохата, са типологически предходници на народните сборници със смесено съдържание от края на XIV в. нататък.

Тринадесетият век наследява от времето на византийското владичество богатата апокрифна книжнина, която продължава да се развива главно в четири насоки: богомилски съчинения с народно-легендарен характер, апокалипсиси с подчертано социално звучене, летописно-исторически творби под формата на пророчества и предсказания и въпросо-ответна литература с ярък патриотичен характер. Особено плодотворен се оказва жанрът на пророческите сказания, съдържащи българската гледна точка за историческата действителност, ценен извор на данни за световъзприемането на старобългарския книжовник⁵². В този смисъл в неофициалната литература — понякога по-изразително, отколкото в официалната — намира проява осъзнатото самочувствие на българите след възстановяването на държавната и църковната традиция.

⁵¹ Кр. Станчев. Един неизвестен фрагмент от апокрифен сборник и някои проблеми на апокрифната литература. — Старобългарска литература, 15, 1984, 126—143.

⁵² Тази работа е част от по-голямо изследване, където ще бъдат публикувани текстовете в оригинал и превод с литературно-исторически коментар.